

PODSTATA VLASTNICKÝCH ŽALOB, RELATIVNÍ NEPLATNOSTI A PROCESNÍHO NÁSTUPNICTVÍ Z POHLEDU VZTAHU PRÁVA HMOTNÉHO A PROCESNÍHO V DÍLE PROF. MACURA

JIŘÍ SPÁČIL

Nejvyšší soud, Česká republika

Abstrakt v rodném jazyce

Článek se zabývá podstatou vlastnických žalob, relativní neplatnosti a procesního nástupnictví z pohledu vztahu práva hmotného a procesního v díle prof. Macura.

Klíčová slova v rodném jazyce

Vlastnické žaloby, relativní neplatnost, procesní nástupnictví.

Abstract

The article deals with the ground of action for detinue, relative non-validity of a legal act and procedural succession in the view of mutual connections between material and procedural law in the life-work of prof. Macur.

Key words

Action for detinue, relative non-validity of a legal act, procedural succession.

Myšlenky prof. Macura o vztahu hmotného a procesního práva, které připomněl v předchozím příspěvku kolega Petr Lavický, jsou klíčem k řešení řady praktických problémů; tato skutečnost není bohužel doceňována; stále se lze setkat s povrchním přístupem k problémům, sklouzávajícím po povrchu věci. Upozorním na tři takové případy, kdy znalost díla prof. Macura týkajícího se vztahu hmotného a procesního práva pomohla řešit závažné teoretické i praktické právní problémy.

1. PODSTATA VLASTNICKÝCH ŽALOB

Tradičně se uvádí, že vlastnické právo je chráněno „vlastnickými žalobami“, reivindikací a žalobou negatorní. Jaké je však podstata žalob? na tuto otázku byly kladeny různé odpovědi. V naší odborné literatuře dlouho převládalo pojetí vlastnických žalob, které by bylo možno označit za procesní; autoři, kteří se touto otázkou zabývali, považovali vlastnické žaloby za přinejmenším za smíšený institut, který má hmotněprávní prvky, ale patří též právu procesnímu. M. Knappová uvedla: „Sama reivindikace, která ani nekonstituuje, ani nijak nemění povinnost, jejíž splnění se jí vydobývá, ač bývá upravována v občanských zákonících a považována zpravidla za instituci občanského práva hmotného, má přinejmenším charakter smíšený, je přinejmenším zároveň též institucí práva procesního (je to „actio“).“¹ J. Švestka, Z. Češka a J. Chyský vylučují vlastnické žaloby z promlčení, protože v našem právním řádu se promlčují práva a nikoliv žaloby; i oni tedy chápou vlastnické žaloby patrně jako procesní institut²; obdobně se vyjádřili o něco později J. Fiala a J. Švestka ve známém článku o vlastnických žalobách. Zřejmě nejpropracovanější výklad procesního pojetí vlastnických žalob podal J. Turek. Podle něj je vindikační žaloba procesní formou realizace vlastnického

¹ Knappová, M.: Povinnost a odpovědnost v občanském právu. Praha: 1968, s. 195.

² Švestka, J., Češka, Z., Chyský, J.: Promlčení a prekluze v čs. Právním řádu. Praha: 1967, s. 41.

práva. Z jeho výkladu vyplývá, že nepovažuje právo vlastníka na vydání věci za subjektivní právo, ale za hmotným právem formulovaný způsob ochrany vlastnického práva.³

Jestliže by tato pojetí byla správná, šlo by o jakýsi hybridní institut, který by jinak neměl obdoby. Tak tomu ale není; procesní pojetí vlastnických žalob je vyvoláno jen používanou terminologií a při nahlédnutí pod povrch nemůže obstát.

Termín „vlastnické žaloby“, který vytváří matoucí dojem, že jde o procesní institut, má původ v římském právu a vychází z dávno již opuštěného pojetí žaloby; tento pojem nemá jiné opodstatnění než to, že je tradičně užíván. K objasnění problému je třeba poukázat na pojetí práva, ve kterém pojem „vlastnická žaloba“ vznikal (resp. na jehož základě byl vytvořen), a na to, že je to jen tradice, přes kterou se dochoval do dnešních dnů. Macur při vysvětlování vztahu práva hmotného a procesního upozorňoval na rozdíl v římskoprávním pojetí žaloby oproti současnému chápání; římské právo nebylo formálně soustavou norem, ale soustavou žalob poskytovaných pretorem pro určité situace. Subjektivní hmotné právo tedy bylo vždy obsahem určité žaloby a Římané, nalézající právo, vždy hledali určitou žalobu, pod kterou by bylo možno skutkovou podstatu řešeného případu podřadit. Známy je výrok Celsův: „Nihil aliud est actio, quam ius, quod sibi debeatur, iudicio persequendi“. Římané uznávali dělení práva na osoby, věci a žaloby a právo se jevilo jako systém žalob. Ani později ve středověku a v počátku novověku nedošlo k rozlišení žaloby a subjektivního práva; k tomuto rozlišení dochází až v procesu formování moderního práva, v němž se ustanovuje občanské právo procesní jako samostatné právní odvětví (dříve bylo procesní právo chápáno jako součást hmotněprávních oprávnění). Právní věda (Wach, Helwig) pak počala rozlišovat žalobní právo v materiálním smyslu, které bylo více méně totožné s nárokem (vymahatelností práva u soudu), a žalobní právo ve formálním smyslu, tedy jako institut procesního práva. Toto pojetí došlo širšího ohlasu, patrně i proto, že do určité míry vyhovovalo zažitému římskoprávnímu chápání, a umožňovalo zachovat starší terminologii, byť s novým obsahem. Materiálním žalobním právem byl označován stav známý jako aktivní legitimace, a konec konců jde o to, že žalobce je subjektem hmotněprávního oprávnění, jehož ochranu požaduje. Je samozřejmé, že i ve vlastnickém procesu je zkoumána aktivní legitimace žalobce a v tomto směru by tedy bylo možno s jistou licencí hovořit o vlastnických žalobách v materiálním smyslu; se stejným oprávněním by pak ovšem bylo možno hovořit o žalobách na náhradu škody, plnění z pojistné smlouvy atd. Každému subjektivnímu právu by pak odpovídala určitá žaloba, takže bychom dospěli ke kasuistice podobné římskoprávnímu pojetí. I když se uvedená „žalobní“ terminologie v běžné praxi používá a nelze proti ní nic namítat, pokud slouží jen k stručnému a zjednodušenému sdělení podstaty daného řízení, je její používání v právní vědě problematické.

Je tedy zřejmé, že obdobně jako v případě žaloby na náhradu škody, na ochranu autorského práva anebo jakékoliv jiné žaloby (s výjimkou žalob ryze procesních, jako žaloba pro zmatečnost – pokud v tomto případě jde vůbec o „klasickou“ žalobu) je vlastnická žaloba žalobou, ve které žalobce požaduje ochranu tvrzeného subjektivního hmotného práva – práva na vydání věci, které vzniklo v důsledku jejího neoprávněného zadržování, příp. práva na upuštění od jiného zásahu. Toto právo je prvkem relativního právního vztahu mezi vlastníkem a tím, kdo do jeho práva neoprávněně zasáhl; v literatuře se sice objevil názor, že nejde o zvláštní právní vztah, ale jen o konkretizaci povinnosti neminem leadere, nicméně pokud by tomu tak bylo, bylo by třeba přiznat stejný charakter i povinnosti nahradit způsobenou škodu.

³ Turek, J.: Právní ochrana oprávněného dědice podle občanského zákoníku. Právník č. 10/1974.

Vztah mezi vlastníkem a tím, kdo do jeho práva neoprávněně zasahuje, vzniká až v důsledku neoprávněného zásahu; nelze jej ztotožnit s předchozí „absolutní“ povinností nerušit vlastníka, už proto, že obsah je tu jiný. Povinnost věc vlastníkovi vydat existuje nezávisle na případném soudním řízení a lze ji realizovat i mimo toto řízení, např. když někdo vlastníkovi vydá dobrovolně zadržovanou věc anebo když vlastník se chopí věci v rámci dovolené svépomoci (např. zadrží zloděje při činu a věc mu odebere). Pokud se přesto hovoří o „vlastnických žalobách“, jde jen o zvyk, který nemá teoretické opodstatnění. Přesto je toto pojmenování natolik tradiční, že by nebylo dobré žádat jeho opuštění; stejně se tradičně hovoří v tomto případě o „žalobci“ a „žalovaném“, ačkoliv správné by bylo hovořit např. o vlastníkovi, příp. jiném subjektu práva na vydání věci a o tom, kdo má povinnost věc vydat. Také by se nemělo uvažovat o tom, co je žalobce povinen dokázat, ale o tom, jaké jsou hmotněprávní předpoklady vzniku práva na vydání věci a jemu odpovídající povinnosti.⁴

Uvedený závěr má závažné praktické důsledky: jde-li o relativní právní vztah, lze na otázky spojené s vydáním věci aplikovat ustanovení obecné části závazkového práva, a to přinejmenším analogicky. Tento přístup zvolil Nejvyšší soud při řešení otázky místa, ve kterém má být zadržovaná věc vlastníkovi vydána.

2. RELATIVNÍ NEPLATNOST PRÁVNÍCH ÚKONŮ

Novelou provedenou zákonem č. 131/1982 Sb., byl do našeho občanského práva opět zaveden institut relativní neplatnosti. Zákon rozlišoval relativní neplatnost přímou, která mohla být uplatněna tím, že dotčený účastník se jí „dovolal“, a nepřímou, která mohla být určena jen rozhodnutím soudu. Důvodová zpráva ke zmíněné novele dávala právo dovolat se relativní neplatnosti i prokurátorovi a národnímu výboru, jestliže vstoupili do řízení podle § 32 a násl. OSŘ v tehdy platném znění; tento názor se opíral o znění zákona, který opravňoval tyto subjekty ke všem úkonům, které může vykonat účastník řízení, pokud nejde o úkony, které může vykonat jen účastník právního vztahu. Podle důvodové zprávy se právo dovolat se relativní neplatnosti promlčovalo ve třileté lhůtě. Jestliže se oprávněný subjekt neplatnosti nedovolal, zákon stanovil, že se právní úkon „považuje za platný“. Takto posuzovala věc až na výjimky i tehdejší literatura.

Není pochyb o tom, že zákonodárce přistupoval k této úpravě se záměry vyjádřenými v důvodové zprávě, ovšem nakonec stvořil jen ukázkou toho, že není všemocný a že nemůže nerespektovat „povahu věci“; ukázaly se též meze použitelnosti důvodové zprávy.

Při přípravě práce věnované vlastnickým žalobám jsem si položil otázku: Jaký je hmotněprávní stav věci před dovoláním se relativní neplatnosti? Je ten, kdo nabyl věc na základě relativně neplatného úkonu vlastníkem, nebo je jen za vlastníka „považován“? A je vůbec možné, aby někdo byl ve zjevném rozporu s hmotněprávním stavenm považován za vlastníka? A co když věc takový pseudovlastník převede – přejde též vlastnické právo, které on nemá? Jaké je jeho postavení proti třetí osobě, která do jeho práva zasáhne? Tyto otázky musely nutně vést k otázce další: Je vůbec možné, aby právo vytvářelo stav, kdy se právní úkon v rozporu s realitou „považuje za platný“, ačkoliv je jasné, že platný není? Tyto otázky a hledání odpovědí vedly k závěru, že jak výklad obsažený v důvodové zprávě, tak i přístup tehdejší literatury k této otázce není udržitelný. A i zde naznačovaly odpověď Macurovy práce o vztahu hmotného práva a práva procesního. Jsou-li občanské právo hmotné a procesní dvě samostatná právní odvětví, přičemž v soudním řízení jde o vytvoření procesního modelu

⁴ K tomu podrobně viz Spáčil, J.: Základní otázky vlastnických žalob. Časopis pro právní vědu a praxi č. 2/2002.

existujících hmotněprávních vztahů, není dost dobře možné, aby soud ignoroval zjevně dané hmotněprávní vztahy, které vyšly v řízení najevo. Navíc vady právního úkonu zakládající přímou relativní neplatnost lze uplatnit i mimo řízení (v opačném případě by zakotvení nepřímé relativní neplatnosti v případě úkonů registrovaných státním notářstvím ztrácelo smysl). Z objektivního hlediska je tedy nerozhodné, jak na právní úkon soud či jiné subjekty pohlížejí či za jaký jej považují, rozhodující je, zda jde o úkon platný či nikoliv; třetí možnost tu není. Z toho vyplynul závěr, že relativně neplatné úkony jsou ve skutečnosti platné, a to až do doby, kdy se oprávněná osoba neplatnosti nedovolá. Dovolání se přímé relativní neplatnosti se nemusí uskutečnit v soudním řízení, a již z toho vyplývá, že toto „dovolání“ není procesním úkonem, ale že jde o hmotněprávní úkon. Ten ovšem nemohl za účastníka učinit ani prokurátor, ani národní výbor, pokud vstoupili do řízení; mohli totiž činit jen procesní úkony, zde šlo o úkon, který mohl činit jen účastník právního vztahu.

Poněkud složitější byla otázka nepřímé relativní neplatnosti, kterou dnešní právo již nezná. Tu bylo totiž třeba uplatnit u soudu a jen ten o ní mohl rozhodnout. Tato skutečnost jako by dávala za pravdu kritizovanému procesnímu chápání tohoto institutu, ale i zde sehrály Macurovy myšlenky rozhodující roli. Macur totiž v práci „Občanské právo procesní v systému práva“ dokonale vysvětlil podstatu konstitutivního rozsudku a jeho vztahu k právnímu úkonu. Stručně řečeno: Je v zásadě na subjektech občanskoprávních vztahů, jak si uspořádají svoje věci. Ovšem v některých případech je veřejný zájem na účincích úkonu tak silný, že právo svěřuje kontrolu soukromoprávních úkonů veřejnému orgánu a proto účinky úkonu váže na právní moc rozhodnutí (jde tedy o rozhodnutí konstitutivní, stejně jako v případě, že účastníkům se nepodařilo vyřešit vztah, který řešit mohli – např. zrušení a vypořádání spoluvlastnictví). Byla-li proto smlouva registrována státním notářstvím, nemohl subjekt právního vztahu bez dalšího prolomit účinky právní moci registračního rozhodnutí, ale musel se obrátit na soud. Dispozitivní volnost subjektu občanského práva je v takovém případě omezena v procesní rovině na podání žaloby a dispozici s ní, pravomocný rozsudek je pak právní skutečností i v oblasti soukromého práva. Úkon účastníka je tak nahrazen „společným“ úkonem účastníka a soudu.

Byl-li učiněn závěr o tom, že dovolání se relativní neplatnosti je hmotněprávním úkonem (příp. právem žádat o vydání konstitutivního rozhodnutí), byla zpochybněna i promlčitelnost tohoto institutu; promlčuje se právo podat žalobu, ne právo na právní úkon (např. vytknutí vad věci). Toto právo mělo být vázáno na preklusivní lhůtu.

Dosáhnout publikace tohoto kritického zamyšlení v Právníku⁵ nebylo tehdy jednoduché. Nakonec o ní rozhodlo příznivé stanovisko Viktora Knappa, i tak však redakce stanovila podmínku pro zveřejnění, kterou bylo konstatování, že „soudní praxe“ (sc.: někteří tehdejší soudní funkcionáři) má jiný názor a jaký. S odstupem lze konstatovat, že přístup k námitce relativní neplatnosti jako hmotněprávnímu úkonu se v judikatuře i v odborné literatuře plně prosadil. Oprávnění prokurátora a národního výboru vzala v této podobě za své sama. Jediné, co z pojetí důvodové zprávy přetrvává dodnes, je názor o promlčitelnosti uvedené námitky. I při vědomí jeho teoretické nesprávnosti je třeba v praxi v zájmu právní jistoty z tohoto názoru vycházet, neboť právo uplatnění této námitky jinak časově neomezuje.

⁵ Viz Spáčil, J.: Základní otázky relativní neplatnosti v občanském právu. Právník č. 3/1986.

3. PROCESNÍ NÁSTUPNICTVÍ

Občanský soudní řád z roku 1963 v původním znění – na rozdíl od CSŘ - vůbec neřešil problematiku změny vlastnického práva ke sporné věci v průběhu řízení. To se ukázalo jako problém v okamžiku započetí transformace státní ekonomiky na ekonomiku tržní; v důsledku složitých procesů zejména privatizace a restitucí docházelo k často nepřehledným změnám nositelů práv a povinností, o které v řízení šlo. Na tento stav bylo nepochybně třeba reagovat. O to se pokusili autoři prestižního „šedého“ komentáře k občanskému soudnímu řádu (C. H. Beck) teorií o procesním nástupnictví, ke kterému prý dochází automaticky v důsledku singulární sukcese. Jádrem této teorie spočívá v myšlence: „V případech tzv. singulární sukcese dochází bez dalšího k procesnímu nástupnictví, neboť na nabyvatele přecházejí též veškerá práva spojená s předmětem této sukcese (tedy i procesní práva)“.⁶ Jestliže by tento přístup byl správný, znamenalo by to, že účastenství v procesu je vázáno na práva a povinnosti, o které v řízení jde, tedy na věcnou legitimaci. Tato teorie kupodivu dosti zakořenila a obhajoval ji v té době mimo jiné i Ústavní soud; objevila se i v rozhodnutí Nejvyššího soudu, které však nebylo po delší debatě přijato k publikaci ve Sbírce soudních rozhodnutí a stanovisek, neboť většina civilních soudců jeho závěry nepřijala. Po diskusi, která následovala, však nakonec v novele občanského soudního řádu č. 30/2000 Sb., zákonodárce myšlenku změny v účastenství, ke které mělo docházet automaticky v důsledku změn ve věcné legitimaci odmítl.

Při kritice uvedené koncepce procesního nástupnictví v důsledku singulární sukcese sehrály významnou úlohu díla J. Macura, týkající se vztahu práva hmotného a procesního a předmětu řízení.⁷ Macur zejména podal přehled vývoje názorů na tuto problematiku, které směřovaly od chápání procesu jen jako reflexu hmotného práva (podobně jako zmíněné názory o procesním nástupnictví) přes pojetí, že předmětem řízení jsou hmotněprávní vztahy (toto pojetí se v praxi udržuje dodnes, ovšem při jeho přijetí by v případě, že žaloba není důvodná, tu nebyl předmět řízení, které by tak bylo nutno zastavit) až po ryze procesní chápání tohoto předmětu jako procesního nároku; argumentaci ve prospěch posledního názoru pak dále rozvinul. Při znalosti Macurových myšlenek a jím zprostředkovaného myšlenkového vývoje evropské civilistiky nebyl problém dokázat neudržitelnost výše uvedeného pojetí.

Bylo možno konstatovat, že občanské právo procesní je samostatným právním odvětvím. Jako takové samo určuje, kdo a za jakých podmínek je účastníkem řízení, samo určuje podmínky řízení, podmínky vynesení rozhodnutí i další procesní otázky. Proto také samostatně řeší otázku účastenství ve sporu i procesní nástupnictví. Procesním nástupcem je ten, koho procesní právo za nástupce označí. Žalobcem je ten, kdo podá žalobu a žalovaným je ten, koho žalobce v žalobě uvede. Provádět změny účastníků v řízení může soud pouze tam, kde to zákon připouští; kde o tom zákon výslovné ustanovení nemá, k takové změně dojít nemůže. Je proto třeba odmítnout názory, podle kterých v případě převodu sporné věci nebo pohledávky v době řízení (singulární sukcese) dochází ke změně strany „ze zákona“. Procesní předpisy žádné takové účinky na singulární sukcesí nikdy nevázaly a pokud je řízení ovládáno dispoziční a projednacím zásadou, ani vázat nemohou. Úcastenství ve sporu nelze vázat na hmotná práva již z toho důvodu, že během řízení není vůbec zřejmé, zda uplatněné hmotné právo existuje. Pokud však žalobce, který je o existenci uplatněného práva přesvědčen, toto ve skutečnosti neexistující právo převede, nelze po soudu požadovat, aby jako předběžnou

⁶ Viz např. Bureš, J., Drápal, L.: Procesní nástupnictví při singulární sukcesí. Právní praxe v podnikání č. 9/1994.

⁷ Spáčil, J.: Sporné otázky procesního nástupnictví. Právní praxe č. 7/1995.

otázku řešil to, co by mělo být až obsahem rozsudku, totiž zda převáděné právo existuje a zda jeho převod je platný. Pokud by však koncepce "singulárního nástupnictví" byla správná, soud by musel jako předběžnou otázku řešit to, co má být až obsahem rozhodnutí; dále pokud by změna účastníka nastala ze zákona, musel by soud zjistit procesní nástupce bez ohledu na vůli stran a za použití zásady oficiality a vyšetřovací zásady. Hmotněprávní vztahy nejsou obsahem procesu a jejich změna během řízení se projeví jen v tom, že může (ale nemusí) mít vliv na obsah vynášeného rozsudku. Hmotné právo však neurčuje, kdo je účastníkem řízení a věcnou legitimaci nelze považovat za podmínku řízení.

V souladu s těmito myšlenkami novela č. 30/2000 Sb. váže procesní nástupnictví v důsledku singulární sukcese na návrh žalobce. Tato úprava znamená velký pokrok proti kritizovaným názorům; ovšem bezpodmínečná vázanost nástupce procesními úkony jeho předchůdce by v některých případech mohla vyvolat otázku, zda je respektováno právo na spravedlivý proces (např. nástupce nemůže vzhledem ke koncentraci uplatnit skutečnosti a námitky, které jeho předchůdce uplatnit nemohl nebo nechtěl). Při rekonstrukci procesního práva by proto bylo vhodné zvážit návrat k principům CSŘ nebo přihlédnout k úpravám v sousedních zemích. Ale to už je jiná otázka.

Literatura:

- Bureš, J., Drápal, L.: Procesní nástupnictví při singulární sukcesí. Právní praxe v podnikání č. 9/1994.
- Knappová, M.: Povinnost a odpovědnost v občanském právu. Praha: 1968.
- Spáčil, J.: Základní otázky vlastnických žalob. Časopis pro právní vědu a praxi č. 2/2002.
- Spáčil, J.: Základní otázky relativní neplatnosti v občanském právu. Právník č. 3/1986.
- Spáčil, J.: Sporné otázky procesního nástupnictví. Právní praxe č. 7/1995.
- Turek, J.: Právní ochrana oprávněného dědice podle občanského zákoníku. Právník č. 10/1974.
- Švestka, J., Češka, Z., Chyský, J.: Promlčení a prekluze v čs. Právním řádu. Praha: 1967.

Kontaktní údaje na autora – email:

jiri.spacil@nsoud.cz